

Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії

Історики часто схильні розглядати історію власної нації як поодинокий випадок. Нечасто вони вдаються до порівнянь або належним чином враховують широкий контекст поліетнічної імперії. Це можна сказати і про дослідження з історії українців у російській і радянській державі. У цій статті я спробую визначити загальні принципи і структури Російської імперії і з'ясувати місце українців у рамках «етнічної анархії».

У Російській імперії, як і в інших багатонаціональних державах, до новітньої епохи такі етнічні чинники, як мова, культура і, як правило, навіть релігія відігравали підрядну роль (1). Найважливішими елементами легітимації й організації були государ і династії, становий порядок суспільства та імперська ідея. Лояльність щодо государя й імперії і станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи.

Проте з погляду імперського центру більше сотні етнічних груп царської імперії, зафіксованих переписом 1897 року, не мали рівних прав. Вони були вибудовані за ієрархією, що відігравала велику роль у царській політиці.

Я розрізняю три ієрархії. Критерієм однієї є політична лояльність, другої — станово-соціальні чинники, третя вибудовувалася за культурними критеріями, такими як релігія, життєвий устрій та мова. Всі три ієрархії впливали одна на одну. Вони не були статичні і змінювалися протягом сторіч. Змінювалося як становище окремих етнічних груп у цих ієрархіях, так і реальне значення самих ієрархічних структур. Ця модель трьох ієрархій не дає конкретної, певної картини, а має ідеально-типовий характер. Мабуть, її можна було б застосувати для вивчення інших багатонаціональних держав, наприклад, імперії Габсбургів або Османської імперії.

Ієрархія за політичною ознакою

Лояльність підданих щодо держави та правлячої династії — головний стрижень Російської імперії. Безпека влади і соціально-політична стабільність були пріоритетами для центру. Тому лояльність неросійського населення околиць мала для нього першочергове значення. З погляду царського уряду становище етносів у неофіційній ієрархії залежало від ступеня їхньої лояльності (дійсної або гаданої). Так, наприклад, більшість кочівників, а пізніше поляків і євреїв вважалися ненадійними підданими, у той час як до прибалтійських німців, фінів та вірменів до середини XIX століття ставилися як до вірних слуг царя.

У XVII столітті українці сприймалися імперським центром як ненадійні козаки (*черкеси*). Козаки, принаймні певна їх частина, були пов'язані зі степом і тому вважалися бунтівниками й потенційними зрадниками, як і калмики, кримські татари та інші кочівники². Часті коливання Богдана Хмельницького і його послідовників у політичній орієнтації між Росією, Річчю Посполитою, Кримським ханством і Османською імперією лише посилювали таку недовіру. Починаючи з XVIII століття центр вважав щонайменше частину українців нелояльними сепаратистами, *мазепинцями*.

Недовіра центру до української еліти зменшувалася з поступовою інтеграцією козацьких вищих прошарків гетьманства в російське дворянство. Із середини XVIII століття багато хто з її

представників — К. Розумовський, О. Безбородько, П. Завадовський і В. Кочубей — був на службі в государинь та государів Росії. Козаки-бунтівники та *мазепинці* поступово перетворювалися на малоросів, вірних слуг династії. Так, у першій половині XIX століття в громадській свідомості Росії став переважати позитивний образ малоросів, що сприймалися як колоритний варіант російського народу (3). Незважаючи на підвищення статусу вищих прошарків Гетьманщини в ієрархії лояльності завдяки їхній успішній інтеграції у вищі кола російського товариства, наприкінці XIX століття було відроджено образ зрадників-мазепинців, щоб скомпрометувати представників українського національного спрямування і поєднати їх у громадській думці з поляками або австро-угорцями.

У середині XIX століття внизу ієрархічної драбини політичної лояльності були поляки, євреї, кримські татари, народи Північного Кавказу, а нагорі — фіни, прибалтійські німці та вірмени. Три останні народи в останні чверті століття один за одним втратили репутацію вірних слуг царя і скотилися з піраміди лояльності. Це було зв'язано з поширенням національної ідеї й обумовленою цим ієрархізацією етносів імперії за принципом культури. Українці знову спустилися по шаблях ієрархічної драбини. Це було наслідком перших політичних вимог, висунутих українським національним рухом. Відіграв роль і той факт, що українці часто розглядалися в тісному зв'язку з поляками, з якими після повстання 1863 р. асоціювався образ зрадників. Невипадково помірні вимоги українського національного напрямку одержали назву «польської» або «езуїтської інтриги». Цей зв'язок із поляками пояснюється станом ієрархією.

Станова ієрархія

Ключовим принципом, що гарантував із XVI століття цілісність Російської імперії, була кооптація неросійських еліт у вищі кола імперії (4). Це відповідало основній становій структурі царської імперії і її найважливішому політичному стрижню — спілці правлячої династії та дворянства. Зразком служило російське дворянство, яке зародилося в Московській державі і зміцнило свої позиції у XVIII столітті.

Тому вирішальне значення для ієрархічного розподілу постійно зростаючої кількості неросійських етносів мали наявність у них власної еліти, її лояльність до царя і відповідність моделі російського дворянства. Якщо ця еліта володіла землею і селянами, мала самобутню визнану високу культуру, вона була рівноправною з російським дворянством і займала разом із росіянами вищий щабель в ієрархії.

Вже у XVI столітті лояльна мусульманська еліта волзьких татар (які не піддавалися знищенню і не втекли) була кооптована у дворянство імперії, їй навіть були пожалувані російські селяни-християни. Наступною за нею у XVII столітті стала полонізована шляхта Смоленська, у XVIII столітті — дворяни — прибалтійські німці й польська шляхта, у XIX столітті — фінляндсько-шведське, румуно-бессарабське і грузинське дворянство, а також, із певними обмеженнями, мусульманська аристократія Криму, Закавказзя і деяких етносів Північного Кавказу. У останній же третині XIX століття мусульманська аристократія Середньої Азії більше не кооптувалася в дворянство імперії. Російські дворяни у принципі не мали жодних переваг порівняно з неросійськими інтегрованими народами, ми, так само як і російські городяни і селяни, які порівняно з неросійськими, були поставлені у правовому і соціальному планах навіть у гірші умови.

Неросійській аристократії було гарантовано збереження її привілеїв, віри і земельних володінь (разом із селянами), а з часом її статус став відповідним статусові російського дворянства. У відповідь вона, як і російське дворянство, була на царській службі, військовій або цивільній, і забезпечувала соціально-політичну стабільність у своїх регіонах. Принцип кооптації зберігався до середини XIX століття. Той факт, що серед кооптованої верхівки були неправославні і навіть нехристияни, свідчив про те, що автократія більшого значення надавала становому чиннику, ніж *православ'ю і народності*

Якщо кооптована знать виявляла нелояльність до царя або підозрювалася в цьому, уряд, зрозуміло, відкликав частину привілеїв. Насамперед, це стосується поляків після повстань 1830—1831 і 1863 років. Така реакція була логічною, оскільки лояльність щодо государя і правлячої династії була необхідною умовою спілки з елітами. Таким чином, ієрархія, заснована на станових критеріях, і ієрархія за ступенем лояльності були тісно пов'язані.

На наступному щаблі соціальної ієрархії стояли етнічні групи, вищий прошарок яких не відповідав моделі російського дворянства. І цим вищим прошаркам було гарантовано привілеї і певні права самоврядування, проте вони не визнавалися повноцінними, рівноправними з російськими дворянами і тому, за винятком деяких високопоставлених вельмож, не були кооптовані у дворянство Імперії. У XVII і XVIII століттях до цієї групи насамперед зараховувалися етноси периферійних регіонів Сходу та Півдня Імперії, кочівників — башкирів, калмиків, бурятів і у XIX столітті — казахів.

У XVII столітті українці Гетьманщини та їхні козацькі старшини розглядалися Московією безпосередньо у їхньому зв'язку зі степом і могли в цю епоху виявитися на другій ієрархічній сходинці (5). Еліти етносів цієї категорії по суті мали дві перспективи: або вони домагалися визнання як дворяни, або опускалися до стану державних селян чи іногородців. У той час, як українські козацькі вищі кола йшли першим шляхом і поступово ставали *малоросами*, імперський центр дедалі менше схилився в XIX столітті до визнання рівноправними партнерами кочових еліт. І цей другий щабель поступово зникав з ієрархії.

Етнічні групи, які не мали власної еліти, як правило, не могли стати партнерами царської імперії. Це, правда, лише частіше стосувалося до мобілізованих діаспорних груп євреїв, вірменів і греків, у XIX столітті — волзьких татар; усі вони становили середній міський прошарок і мали самостійні церковні організації (6). Царська імперія довго була змушена орієнтуватися на специфічні здібності цих груп і тому співробітничала з ними. З цієї причини їхні еліти були інтегровані у вищі міські стани. Багаті купці, високопоставлене духовенство певною мірою могло взяти на себе виконання ролі дворянської еліти, виступивши як співробітник і партнер імперії. Тому од групи можна поставити на третій щабель станової піраміди

На четвертому рівні знаходилися деякі етноси, що мешкали на сході. Вони не мали власного дворянства і склалися переважно із селян, незалежних, проте, від землевласників інших етносів. Це стосувалося чувашів, мордві, черемісів, вотяків, комі-зірянів, якутів та Інших етнічних груп Сибіру, а також деяких гірських народів Кавказу, наприклад, чеченців.

Нижній щабель імперської ієрархії займали етнічні групи, що знаходилися в залежності від еліт Інших народів їхню значну частину становили селяни. Окрім вищезгаданих етносів четвертого щабля, йдеться ще і про групи, які описуються дослідниками націоналізму як «малі» або «молоді» народи, що не мають ні власної еліти, ні безперервної державної традиції, ні розвиненої мови, ні високорозвиненої культури (7). У Російській імперії до цієї категорії належали фіни, естонці, латиші, литовці, білоруси й українці, які до розділів належали до Речі Посполитої. Ці селянські народи протягом тривалого часу не розглядалися центром як самостійні етнічні групи і суб'єкти політики, а сприймалися тільки в контексті відносин із дворянством, яке володіло ними. Така опосередкованість призвела до того, що імперський центр тривалий час поєднував естонців і латишів із прибалтійськими німцями, а литовців, білорусів і правобережних українців — із поляками.

Станова ієрархія — від етносів із помісним дворянством до землеробських народів, що не мали власного середнього і вищого прошарку, являла собою важливий структурний елемент царської імперії. Вона насамперед визначала ієрархію культур і мов. У зв'язку з цим вважалося, що високорозвинутою культурою і мовою могли володіти тільки етноси з власною аристократією — поляки, шведські фіни, прибалтійські німці і татари, із деякими застереженнями — євреї, вірмени й грузини. Мови Інших народів, які часто-густо довго не мали писемних стандартів, серед них і український, офіційно не визнавалися.

Характерно, що українці первісне розташовувалися на двох різних щаблях етнічної ієрархії: українці козацького Гетьманату — на другій, а інші українці, які лише наприкінці XVIII століття потрапили під російське володарювання, на останньому. Вищі кола козацтва наприкінці XVIII століття домоглися кооптації у дворянство імперії і тим самим теоретично створили передумови для сходження на перший щабель піраміди (8). Поступова акультурація козацького дворянства, що відбулася одночасно, призвела, проте, до того, що *малороси* перестали сприйматися центром як самостійна етнічна група. Але оскільки до рівноправного тепер із російським малороського дворянства усе частіше стали ставитися як до російського, всі українці колишнього гетьманства сприймалися як регіональний варіант росіян, що взагалі позбавило їх власного місця в етнічній ієрархії. Якби їх визнали самостійною етнічною групою, вони скотилися б на нижній щабель як селянський народ, підкорений чужою (російською) елітою. Цьому сприяло те, що з поділами Польщі велика кількість українців потрапила під російське панування, українців, що колись здебільшого перебували в залежності від польського дворянства і тому стояли на останньому щаблі, який займали селянські народи. У такий спосіб у XIX столітті в очах росіян маси українців стали *хохлами*, прототипом нецивілізованого селянина. Вони перестали бути безпосереднім об'єктом царської політики і сприймалися як функція домінантною у регіоні польської або, відповідно, російської або русифікованої еліти.

Позиція уряду, що розглядав українців у їх залежності від поляків, вплинула на царську політику ще у другій половині XIX століття. З іншого боку, у цей час царський уряд уперше відступив від принципу кооперації з неросійським дворянством і спробував земельними реформами 1863 і 1864 р. протиставити польських, литовських, білоруських і українських селян їхнім польським панам. У всякому разі так було зроблено на Правобережній Україні, причому достатньо непослідовно (9). Пізніше, під час революції 1905 р., уряду стало зрозумілим, що тим самим він підірвав основи самодержавства.

Кола культури

В етнічній ієрархії Російської імперії домінували станові категорії. Починаючи з XVIII століття, однак, з ними починають змагатися фактори культури й частково їх перекривають. Спочатку йшлося про конфесійно-релігійний фактор, що завжди був офіційним критерієм розмежувань, але підпорядковувався становому принципу. Певний час на початку XVIII століття нехристияни виділялися як іновірці. Освічений абсолютизм Катерини II зменшив значення релігії і висунув на перший план еволюційно зрозумілий критерій життєвого устрою, насамперед розмежування прогресивного осілого способу життя та відсталого кочового побуту іногородців. За Миколи I та Олександра III знову зросло значення православ'я як опори державної політики.

У міру поширення концепції нації як такої, що пододала станові кордони секуляризованої політичної вольової спільноти та етнічної культурної спільноти, протягом XIX століття поступово проявилися й російські етнонаціональні елементи. Вони змішувалися з принципами династії, станів, цивілізації та релігії, не подолавши цілком традиційні інтеграційні та розмежувальні фактори в царській політиці. Набагато сильніше, ніж на політику уряду, нові фактори впливали на російське суспільство, що дедалі більше й більше охоплювалося національним рухом (10).

Культурна ієрархія етносів Російської імперії визначала ступінь інакшості, *alterite*, що ґрунтувалася на відмінності життєвих устроїв, релігії та мови/культури. У XIX столітті її можна уявити у вигляді системи концентричних кіл, що розходяться від «свого» центрального кола росіян назовні до все більш чужого. Вся система підданих Імперії була відділена від зовнішнього своєю опозицією до чужинців (*іноземних підданих*).

Піддані государя спочатку були юридично поділені на дві групи: *природних* («натуральних») та *іногородців* (іноплеменників, алогенів) (11). Від часу реформ Сперанського до *іногородців* зараховували неосіле населення імперії, тобто кочівників — калмиків, казахів, бурятів та інші етноси Сибіру. Критерієм розмежувань тут був життєвий устрій. Кочівники-іногородці не були

повноправними громадянами Російської Імперії, права їх були обмежені, але, з іншого боку, їхні обов'язки були також незначними, до того ж вони мали певні права самоуправління.

Цей принцип згодом було порушено, коли до юридичної категорії *інородців* було віднесено євреїв, які не одержали при цьому звільнення ні від податків, ні від несення служби, наприклад, відбування рекрутської повинності. Якщо і не формально, то на практиці *інородцями* вважалися й осілі мусульмани Туркменістану; їх статус *туземців* багато в чому відповідав статусу кочівників Середньої Азії. Таким чином, у другій половині XIX століття оцінка кочового способу життя як відсталого з погляду цивілізації перестала бути основним критерієм, що визначав належність до інородців. Таким критерієм стала інша раса. *Інородці*, що становили зовнішнє коло культурної ієрархії Російської імперії, були етносами держави, які вважалися нездатними до інтеграції у зв'язку зі своєрідністю культури і раси. Тому їх було виділено із маси природних громадян і дискриміновано. З іншого боку, й інтеграційний тиск на них був незначний.

Наступне коло від краю до центру визначався протиставленням: християни — нехристияни. Релігійний критерій в ієрархії етносів давно вже став відігравати певну роль. У першій половині XVIII століття проводилася навіть насильницька християнізація, однак у часи царювання Катерини II нехристиян, які проживали в Російській Імперії (за винятком євреїв) у широких масштабах більше не чіпали. Була гарантована відправа нехристиянських віросповідань, неправославним було заборонено лише місіонерську діяльність. Держава намагалась контролювати іновірців, створюючи офіційні заклади. Коло осілих нехристиян, не зарахованих до *інородців*, складалося із деяких мусульманських етносів — волзьких татарів, башкирів кримських татарів і мусульманів Кавказького регіону. В той час залишки народів Півночі і Сибіру, які сповідували анімістичні вірування, а також буддисти і євреї, належали до зовнішнього кола *інородців*. Отже, друге коло значною мірою охоплювало етноси, верхні шари яких були частково інтегровані в дворянство Російської імперії. У другій половині XIX століття царська держава майже не докладала зусиль, щоб повернути мусульман імперії до християнства або русифікувати їх у мовному аспекті.

Наступне ближче до центру коло утворювали православні християни. Європеїзована офіційна Росія гарантувала відправу інших християнських сповідань і визнавала їхні церковні організації. Заборонялася лише місіонерська діяльність. Православна церква лише спорадично намагалась проводити місіонерську діяльність серед неправославних християн. Все це насамперед стосується етносів з власною землеробською або міською елітою — до грегоріанців (вірменів), католиків (поляків) і лютеран (фінів та прибалтійських німців). Навпаки, серед народів, що склалися переважно із селянських нижчих шарів, — естонців, латвійців, литовців та білоруських католиків, у XIX столітті православна церква неодноразово проповідувала. Уніати білоруси та українці взагалі не визнавалися католиками, а вважалися еретиками, що відпали від православ'я. Тому їхню церковну організацію було розпущено в 1839 р. і остаточно заборонено в 1875 році.

Із шістдесятих років XIX століття царський уряд поступово запроваджував обмеження щодо церков та духовенства деяких неправославних християнських етносів, після чого частково перейшов до мовної асиміляційної політики. Насамперед це заторкнуло поляків (а з ними й литовців), що стало реакцією на січневе повстання 1863 року. І лише наприкінці XIX — на початку XX століття були вжиті обмежувальні заходи щодо лютеранської церкви та німецької мови у прибалтійських провінціях і до вірменської церкви та її шкіл. Русифікація та поширення православ'я були викликані не тільки культурно-релігійними міркуваннями, тут відіграв роль і критерій політичної лояльності. Уявлення про недостатню лояльність деяких неросійських етносів, яких підозрювали до того ж у підривних контактах з іноземними державами, породило запровадження обмежень націоналістичного характеру.

Православні етноси імперії становили три внутрішніх кола. Конфесійно вони були тісніше зв'язані з государем, правлячою династією та імперією, що офіційно було втілено у православ'я, одному з трьох ключових принципів. Православну церкву було визнано «провідною й правлячою» в Російській імперії. Тільки вона мала право на місіонерську діяльність, а відхід від православної віри до 1905 р. суворо заборонявся під загрозою кримінально-правового переслідування.

У зовнішньому колі православних знаходилися православні неслов'яни — грузини, румуни Бессарабії, християнізовані анімисти Середньої Волги, Уралу, Крайньої Півночі й Сибіру В Росії православ'я нерідко ототожнювалося з російськістю, а в XIX столітті православні етноси держави піддавалися сильнішому тиску з метою русифікації, ніж неправославні Уже з середини XIX століття для православних неслов'ян — грузинів та румунів — було створено російські школи, а в останній третині XIX століття мовна політика русифікації щодо цих етносів посилилася. У християнізованих анімистів у той же час, однак, заохочувався розвиток шкіл з викладанням рідною мовою, щоб спочатку зміцни ти їх у вірі. У грузинів асиміляційна політика не мала тривалого успіху, в той час як румунська еліта Бессарабії частково була русифікована, завдяки чому так звані молдавани потрапили на край внутрішнього кола східних слов'ян.

Коло православних слов'ян було центром системи концентричних кіл. Офіційно поняття російський народ об'єднувало усіх східних слов'ян, а великоросам, малоросам та білорусам відводилася лише категорія *племені* Українська та білоруська вважалися *говірками*, а не мовами, як російська (12). Тому ні писемність, ні високорозвинута культура українців та білорусів, як і їхньої еліти, не визнавалися самотутніми

Протиставлення росіян та українців стало проблемою з початком українського національного руху, в епоху продовження формування російської нації і виникнення у другій половині XIX століття сучасного російського націоналізму Якщо російська нація об'єднувала усіх східних слов'ян, то формування нації та національний рух українців, найбільшої за чисельністю після росіян етнічної групи імперії, безпосередньо загрожувала цілісності російської нації (13). Це стало причиною особливо жорстокого переслідування діяльності українців у сфері мови і культури, що знайшло своє відображення у заборонах мови 1863 та 1876 років. До того ж у першому указі насамперед простежувалась його антипольська спрямованість. Як зазначалося вище, правобережні українці, білоруси й литовці з давніх часів розглядалися у їх функціональному зв'язку з польською елітою; їхні культурні прагнення трактувалися як «польська інтрига», а мовні заборони мали заторкнути і бунтівливих поляків. Антипольська спрямованість удару підкреслювалася тим, що обмеження стосувалися не тільки української та білоруської мов, але й литовської, наприклад, заборона «латинське-польських шрифтів» у творах литовською мовою.

Незважаючи на репресивну мовну політику, до початку XX століття українці не перебували у центрі уваги. Найчастіше уряд та громадськість ставилися до них як до лояльних *малоросів* або нехитрих селян, *хохлів* Російський уряд не вірив, що українці здатні власними силами сформувати націю, йому здавалося, що вони можуть стати знярядям у руках ворогів Роси. Якщо з Малоросії виходила небезпека, то винними в цьому були насамперед не українці, а Польща та пізніше Австрія, що, як вважалося, мали на меті перетворити малоросів на *мазепинців* (14).

Українці та білоруси, які піддавалися жорстоким репресіям як етноси, водночас набагато меншою мірою дискримінувалися як окремі особи якщо порівняти з етносами зовнішнього кола. Українцям та білорусам, які офіційно вважалися росіянами, у принципі була відкрита будь-яка кар'єра — за умови, що вони володіють російською мовою. Не було перешкод і у дітей від змішаних шлюбів росіян та українців. Отже, українці не виділялися і не ущемлялися ні з конфесійних, ні з расових мотивів. Це, однак, не означало, що українська мова та культура й український етнос як спільнота мали глибоку повагу, навпаки, їх самотутність не визнавалася, а їхні протагоністи висміювали їх як *хохлів* або боролися з ними як з *мазепинцями*.

Межа між центральним колом великоросів і другим колом інших православних східних слов'ян у XIX столітті була нечіткою. Як говорилося вище, з офіційного погляду мали місце відмінності між *племенами* й *говірками*, які, однак ставали настільки значимими, що питання про це задавалося під час перепису населення 1897 року.

Система концентричних кіл, таким чином, була амбівалентною Чим віддаленішою була етнічна група від православного російського центру, тим більшою, з одного боку, була права, соціальна і політична дискримінація її членів. І тим меншою, з іншого боку, була загроза етнічній

субстанції як спільноті. Найслабшою була асимілююча дія російської мови і культури на іногородців (які не служили в армії, за винятком євреїв) та інші нехристиянські етноси. Дещо сильнішою вона була на неправославних християн, особливо тих із них, які жили в центрі імперії, ще більш значною — на православних неслов'ян, таких як карели, мордва або румуни, і найсильнішою — на православних східних слов'ян. Все це стосується як заохочуваної урядом русифікації, так і природної асиміляції переселенців у російські області або міста з переважним російським населенням.

Те, що українці, на відміну від більшості представників несхіднослов'янських, відповідно неправославних етносів (наприклад, поляків та євреїв), визнавалися урядом і суспільством як такі, що належать до російської еліти, збільшувало привабливість сходження по лінії асиміляції. Тим більше, що у XIX столітті українці перебували на нижній сходинці ієрархії і на них дивилися як на хохлів. Образ неосвіченого, неповноцінного селянського народу був прийнятий і деякими українцями. Вони могли подолати свій комплекс неповноцінності, тільки увійшовши до російської спільноти і сприйнявши її високу культуру.

Усе це було фоном, на якому частина українців, яких з українського національного боку також зневажливо називали *хохлами*, переходила до вищого соціального класу. Вони робили кар'єру в Росії і поєднували лояльність щодо імператора й держави і прихильність до російської розвинутої культури з лояльністю до України та її традицій. Цю важливу групу, що важко піддається аналізу за джерелами і тому систематично майже не вивчалася, становили більшою або меншою мірою русифіковані українці. З української національної точки зору вони анахронічно вважалися колабораціоністами. При цьому часто забували, що царська імперія навіть в останні десятиліття свого існування не була мононаціональною державою, що все ще живі були традиційні критерії династичної станової багатонаціональної держави. В цих умовах не було нічого незвичного у багатонаціональній приналежності та лояльності. Не було необхідності в ототожненні себе винятково з росіянами чи поляками, чи українцями; достатньою була лояльність до держави, що в будь-якому випадку означало і відмову від нелегальної діяльності, такої як українофільська агітація. Інша можливість соціального сходження полягала в належності до «контреліти» революційного руху, що знову ж приводило до часткової русифікації.

Не всі із тих, хто частково русифікувався і перейшов на вищий соціальний щабель, зрозуміло, ставали росіянами, їхню ідентифікацію можна позначити як ситуативну: ситуація в царській імперії в останні роки її існування вимагала прийняття російської мови й розвинутої культури. Коли після 1917 р. ситуація змінилася, багато малоросів згадало про приховану під русифікованою поверхнею свою українську сутність і стали прихильниками і навіть міністрами Української Народної Республіки, а згодом — українізованої у мовному відношенні Української Радянської республіки.

Близько 1900 р. критерії політичної лояльності й культури зблизилися. За прикладом європейських мононаціональних держав і в Росії поширюється точка зору, що визнання держави має бути конгруентним віросповіданню. Неправославні та неросіяни, кількість яких зростала не тільки за рахунок поляків і євреїв, але й вірменів, російських німців, вважалися *a priori* ненадійними і виділялися із російського суспільства поняттям (у даному випадку не юридичним, а політико-ідеологічним) іногородці із кола «натурального» населення імперії. Уряд тримався цього націоналістичного напрямку, що набирив силу через внутрішньополітичну напруженість, щоб використати його для стабілізації влади. Він робив це, однак, непослідовно і досяг своєї мети лише частково й ціною відчуження більшої частини неросійського населення, що становило в 1897 р. не менше 57 відсотків загального населення.

Резюме

Становище українців у соціально-політичній системі Російської держави у XIX столітті було неоднозначним. Царський уряд і російське суспільство вважали їх *хохлами*, *малоросами* або *мазепинцями*. Українські селяни, які продовжували жити у традиційному україномовному світі, залишалися доброзичливими, сумирними, навіть колоритними у своїх танцях і піснях, але в

цілому некультурними, дурними *хохлами*. Українці, що ступили на шлях соціального сходження і певної інтеграції в російське суспільство, *малороси* вважалися, незважаючи на деякі мовні й культурні особливості, частиною російського народу. Небагато українців, які хотіли розвивати власну самобутню культуру і до того ж створювали національні спілки і партії, зустрічалися з нерозумінням в російському суспільстві: чому вони хочуть відділитися від великої російської культури і нації, віддаючи перевагу провінційній селянській культурі? Як правило, небезпечними нелояльними *мазепинцями* українці ставали лише у зв'язку з польським національним рухом або з австрійською зовнішньою політикою. Напередодні Першої світової війни висловлювалась думка, зокрема Петром Струве, що «українофіли» можуть створити небезпеку для цілісності імперії та російської нації (15).

Які ж загальні висновки можна зробити, характеризуючи царську імперію й російсько-українську взаємодію?

Ієрархії політичної лояльності і станів буяй визначальними структурними елементами Російської імперії і не втратили значення до самого кінця її існування. Вони були доповнені і певною мірою навіть перекриті культурною ієрархією етносів, роль якої зросла у другій половині XIX століття. Враховуючи взаємовплив усіх трьох ієрархій, що постійно змінювалися, можна сказати, що складна структура багатонаціональної держави і традиційна політика уряду, поєднана з новими елементами, аж ніяк не цілісна, не піддається одномірним визначенням. Царська держава не була просто тюрмою народів, як вважали Ленін та національні історики. Ключове поняття «русифікація» неадекватно описує різноманітну національну політику. Російська імперія не була класичною колоніальною державою, як часто говорять. Українці — зовсім не народ, об'єднаний вічною дружбою з росіянами, але й не дискримінований в усіх відношеннях, пригноблений колоніальний народ. Але й росіяни також не були типовим імперським «народом-паном».

Спроба дати всеохоплюючу характеристику царської національної політики за допомогою поняття «русифікація» віднедавна піддається сумнівам у наукових дослідженнях (16). Необхідно, правда, відзначити демонстроване протягом тривалого часу прагнення російського уряду до поступальної адміністративної, економічної, соціальної і, частково, культурної інтеграції неросійських етносів. Однак поняття русифікації, на мою думку, має бути обмеженим культурно-мовною сферою і застосовуватися до політики, пріоритетною метою якої є мовна культурна асиміляція неросійських етносів російським (17). У цьому сенсі русифікації як такої не було в донациональну епоху, до середини XIX століття. Численні спроби адміністративного й правового об'єднання держави, спрямовані на оновлення Росії, які робилися починаючи з XVIII століття, включали і просування російської мови як державної і *lingua franca*, не можуть розглядатися як русифікація у вузькому значенні слова. Коли в джерелах йдеться про русифікацію, необхідно переконатися, чи використовується поняття російський в етнічному значенні, чи стосується імперій, її цінностей та норм.

Цілеспрямована культурно-мовна політика русифікації визначилася лише з 1860-х рр., але й тоді вона не оформилась у всеохоплюючу концепцію, яка могла б цілком витіснити традиційну наднаціональну основну модель. Так, більшість етносів Азії, які ми зараховуємо до зовнішніх кіл культурної ієрархії, майже не було зачеплено русифікаторськими заходами. А щодо православних етносів Заходу, дворянство й високорозвинута мова яких традиційно знаходилися у рівноправному становищі, навпаки, розпочиналися агресивні заходи, спрямовані на мовну русифікацію. Найважливішою причиною стало виникнення національних рухів: як неросійських, так і російського. Вони підривали традиційну легітимацію царської держави і давали уряду привід в умовах політичної й соціальної кризи, що посилювалась, спочатку ставити на національну карту, намагаючись інтегрувати російське суспільство, що дрейфувало в різні боки. Правда, і ця політика просувалася дрібними кроками й проводилась непослідовно — спочатку проти бунтівних поляків, а лише потім і менш інтенсивно, проти прибалтійських німців та вірменів, і лише ледь заторкнула Фінляндію. Результати були зворотними, і агресивна русифікація етносів, що вже усвідомили себе в національному плані, істотноше активізувала національні рухи.

Щодо православних етносів внутрішніх кіл культурно-мовна русифікація почалася ще раніше й мала певні успіхи, особливо, якщо ці етноси не мали власних еліт або асимілювалися в

російське суспільство. Для центрального кола східних слов'ян, навпаки, на думку центру, русифікація була непотрібною, оскільки українці та білоруси і так вважалися росіянами. У зв'язку з цим мовні заборони були спрямовані проти тих небагатьох інтелектуалів, підбурюваних із Польщі, а потім із Австрії, які намагалися із російських діалектів та регіональних культур штучно створити писемні мови й розвинуті культури, щоб роздробити російську націю й дестабілізувати царську імперію. З погляду національне активних українців в цьому випадку йшлося про агресивну політику русифікації. Ця політика щодо східних слов'ян та окремих православних неслов'ян мала значно більший успіх, ніж щодо віддалених від російських і консолідованіших у національному плані етносів.

Так само диференційовано, на моє переконання, слід застосовувати до царської імперії поняття “колоніалізм”. Більшість азіатських областей імперії була безсумнівно колоніями — або економічними, як Туркестан, або політичними, як Сибір. Етноси, які проживали там, були на нижніх сходинках станової та культурної ієрархії, на великій територіальній, соціальній та расовій дистанції від російського імперського центру. З іншого боку, північно-західні окраїни імперії — Фінляндія, прибалтійські провінції та Польща, що знаходилися під владою центру і щонайменше частково керовані зовні — в економічному та культурному плані були набагато розвиненішими, ніж російський центр, і тому не могли називатися колоніями (18).

Важлива відмінність від колоніальних країн Заходу полягає в тому, що у структурованій за становим принципом Російській імперії не було поділу на імперський російський панівний шар та неросійські нижні шари. Правда, більшість політичної та військової еліти була російською або русифікованою, але перевага, що надавалася росіянам як народу, не була системою. Навпаки, порівняно з неросіянами їх нерідко утискали. Так, російські кріпаки та їхні нащадки були в гіршій правовій, економічній та соціальній ситуації порівняно з неросійськими державними селянами на сході або з фінськими, естонськими і польськими селянами на заході імперії. Ще в 1897 р. ступінь урбанізації і освіченості росіян був на середньому рівні, якщо зіставити їх з іншими етносами держави. Таким чином, у державного народу не було правових, економічних і соціальних привілеїв, що мало місце в західних колоніальних імперіях.

Україна також не була класичною колонією Російської імперії. Не існувало як просторової, культурної та расової дистанції, так і правової дискримінації українців порівняно з росіянами. Українські історики тим часом знову ставлять питання, чи була Україна колонією європейського типу, чи внутрішньою колонією царської держави. Застосоване ще Леніним визначення «внутрішня колонія» підхопили українські економісти 20 х рр. М. Волобуєв, М. Слабченко та М. Яворський, а згодом вчений соціолог Михаель Хехтер (19). Аргументи їх мають переважно економічний характер, вони підкреслюють економічну залежність, експлуатацію й перетворення периферійних етносів на інструмент центру, який домінував політичне.

Поняття внутрішньої колоші не видається мені адекватним для характерне тики російсько-українських відносин в Російській імперії (20). Незважаючи на те, що у відносинах російського центру і української периферії очевидні елементи економічної залежності, експлуатації та ущемлення культури, існує надто багато аргументів проти застосування поняття колонія. Наприклад, те, що царський центр вбачав в Україні частину матінки-Росії і, як було сказано вище, не дискримінував українців як громадян порівняно з росіянами. Щоб уникнути девальвації понять, використання термінів колоніалізм, колоніальний, колонія повинно обмежитися класичним колоніалізмом, якого в Україні не було.

Модель станово-соціальної та культурної ієрархії етносів може бути перенесеною і на регіон України, на її етнічні групи. У становій ієрархії України росіяни та поляки знаходилися разом, будучи протиставленими в соціальному плані іншим етносам, насамперед основному шару українського селянства. Те, що ця коаліція значною мірою збереглася, незважаючи на численні політичні конфлікти на Правобережній Україні, що мали місце до кінця існування царської імперії, показав Даніель Бовуа (21). Той факт, що зі згоди царського уряду православні «малороси» продовжували жити за соціальної, економічної і частково навіть культурної гегемонії польського дворянства, також свідчить про незмінну силу станової ієрархії.

В ієрархіях культур і лояльності росіяни і українці, навпаки, були природними союзниками проти чужинців. В останні десятиліття існування царської імперії це були євреї, поляки та німці. Російські націоналісти і частково навіть сама російська держава намагалися (і не завжди без успішно) використовувати антисемітизм, антипольські та антинімецькі кампанії для інтеграції всіх православних східних слов'ян в «єдину й неділиму Росію» (22). У всякому разі близькість культур могла обернутися і конфліктами, коли охоплені національною ідеєю українці стали протистояти процесу поглинання своєї культури і мови російськими мовою і культурою. Союзниками українського національного руху, спрямованого насамперед проти російської держави, могли стати в цій ситуації євреї, поляки та німці.

Ця ескізна модель, можливо, допоможе пояснити російсько-українські відносини не тільки в царській імперії, але й у Радянському Союзі. Дуже схематично змальована тут ієрархія національностей перейшла і через революцію. Правда, в Радянському Союзі соціальна ієрархія була перетворена, а категорії станів і дворянства зникли. Однак принцип кооптації неросійських еліт все ж залишався чинним, так само як і вимога політичної лояльності. Для нової соціальної ієрархії етносів важливу роль відігравали сила промислового пролетаріату і зміцнення позицій Комуністичної партії.

Змінилася і система концентричних кіл, вишикуваних з урахуванням культурних аспектів. Так, євреї (секуляризовані й русифіковані) у 20-і роки змогли залишити межу осілості. Однак дистанція між центром та азійськими етносами, навпаки, збереглася. У часи Сталіна росіяни знову стали відігравати провідну роль у культурній ієрархії, право на яку піддавалося сумнівам у 20-і роки. Умова збереження політичної лояльності залишалася вирішальною, і заснована на ній ієрархія сталінської імперії, зв'язана з царськими ціннісними орієнтирами, перейняла певний порядок дореволюційної епохи

Українці зі своїми сильними селянськими засадами в епоху між війнами так само стояли в соціальній ієрархії набагато нижче від росіян та інших більш урбанізованих етносів, які мали свою промисловість. Культурне розмежування між українцями й росіянами виразніше виявилось спершу внаслідок зростання національного усвідомлення революційного часу та українізації 20-х років. Внаслідок індустріалізації та урбанізації України становище українців у соціальній ієрархії поліпшилося, а культурні межі з росіянами знову були розмиті.

Традиційна амбівалентність становища українців знову проявилася, коли у часи Сталіна пошквалилися російські національні та імперські елементи. З одного боку, їхня близькість до російського ядра зумовлювала особливо чутливу реакцію на (гадану) лояльність або рух до національного відокремлення. Це виявлялося в особливо репресивній радянській політиці щодо України в 30-і рр. і знову у 70-і роки. З погляду центру й російського суспільства українські націоналісти *петлюрівці* та *бандерівці* стали наступниками *мазепинців*. «Удар ножом у спину», завданий Радянському Союзу українським керівництвом у грудні 1991 року, знову підтвердив образ зрадників-мазепинців. З іншого боку, у тих українців, які пристосувалися до російської культури, і в Радянському Союзі були хороші шанси для кар'єри. Хрущов відвів на час малоросам навіть роль молодших партнерів в уряді і партії; політичне керівництво сприймалося в той час неслов'янами як російсько-українське. Ще сьогодні в Росі серед інших етносів «ближнього зарубіжжя» білоруси й українці вважаються особливо близькими родичами, з якими охоче співробітничать і яким ладні йти на певні поступки, їх, однак, не ставлять на один рівень із собою ні в соціальному, ні в культурному плані і досі не визнають самостійними націями зі своїми національними державами. Більшість росіян все ще дивиться на українців як на *малоросів*, частину російської нації, і не розуміє, чому українці намагаються утвердити свою мову, свою культуру і власну державу. Незважаючи на урбанізацію та індустріалізацію, українці все ще вважаються нерозвинутим селянським народом, *хохлами*. Правда, мовна, культурна та історична близькість зумовила те, що між росіянами та українцями майже немає етнічних антагонізмів. Справжня «дружба народів» можлива лише тоді, коли росіяни визнають українців рівноцінною нацією.

Література

1. Див.: Raeff M. Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities // Soviet Nationalities Problems. - New York; London, 1971. - P. 22—42; Starr S.F. Tsarist Government: The Imperial Dimension // Soviet National Policies and Practices. — New York, 1978. — P. 3—3g; Thaden E.C. Russia's Western Borderlands, 1710—1870. — Princeton, 1984; Цимбаев Н.И. Россия и русские (национальный вопрос в Российской империи) // Русский народ: Историческая судьба в XX веке. — М., 1993. — С. 39—50; Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities // Journal of Contemporary History. - 30 (1995). — P. 607-636; Kappeler A. Russland als Vielvolkeereich. Entstehung, Geschichte, Zerfall. — Munchen, 1992 (російське видання: Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение, история, распад. — М.: Прогресс, 1996). Я відсилаю у зв'язку зі статтею в цілому до останньої книги, в якій наведено головні джерела й дослідження, надруковані до 1991 року.
2. Див.: Torke H.-J. The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in their Historical Encounter. — Edmonton, 1992. — P. 39— 66; Kappeler A. Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen // Forschungen sur osteuropaischen Geschichte. — 50 (1995). — P. 185—198.
3. Див.: Sounders D. The Ukrainian impact on Russian Culture. 1750—1850. — Edmonton, 1985; Bushkovitch P. The Ukraine in Russian Culture 1790-1860: The Evidence of the Journals // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. - 39 (1991). - P. 339—363; Raeff M. Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century // Ukraine and Russia. — P. 69—85.
4. Див. літературу, зазначену в посиланні 1. Коротке резюме: Каппелер А. Включение нерусских элит в российское дворянство XVI—XIX вв.: Краткий обзор проблемы // Сословия и государственная власть в России. XVI — середина XIX вв.: Чтения памяти акад. Л.В. Черепнина: Тезисы докладов — М., 1994. —С. 215—225.
5. Див.: Kappeler A. Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen.
6. Про концепцію див.: Armstrong JA. Mobilized and Proletarian Diasporas // The American Political Science Review. 70 (1976). — P. 393—406.
7. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. — Cambridge, 1985; Chleboutczyk J. On Small and Young Nations in Europe. — Wroclaw, etc., 1980. Про українців див. Rudnytsky I.L. Observations on the Problem of «Historical» and «Non-historical» Nations // Harvard Ukrainian Studies. - 5 (1981). - P. 358-368; Grabowicz G.G. Some Further Observations on «Non-historical» Nations and «Incomplete» Literatures. A Reply// Ibid. - P. 369-388; Kappeler A. Ein «kleines Volk» von 25 Millionen: Die Ukrainer urn 1900 // Kleine Volker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift fur Gunther Stokl zum 75. Geburtstag. - Stuttgart 1991. - P. 33—42; скорочений переклад див.: Journal of Ukrainian Studies. — 18(1993). — P. 85—92.
8. Kohut Z.E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s—1830s. - Cambridge, Mass., 1988; Saunders D. The Ukrainian Impact..; Raeff M. Some Observations on Russo-Ukrainian Relations in the 18th and Early 19th Centuries: (Primarily Cultural from a Russian Perspective) // Miedzy wschodem a zachodem:

9. Beauvois D. La bataille de la terre en Ukraine 1863—1914.: Les Polonais et les conflits socio-ethniques. - Lille, 1993.
10. Загальні роботи з цього питання: Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914. — Princeton, 1981; Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. — Köln, 1990; Weeks Th.R. The National World of Imperial Russia: Policy in the Kingdom of Poland and Western Provinces, 1894—1914. Ph.D. Diss. University of California, Berkeley 1992; Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XI в.) // Вопросы истории. - 1995. — N- 9. - С. 130-142.
11. Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. - Stuttgart, 1991. - Vol. A—B. — P. 416—428. Термін іноземці у XIX столітті зі зневажливим відтинком застосовувався також щодо інших неросійських та православних етносів.
12. Die Nationalitäten... Vol. A. - P. 166-171,
13. Про більш ранню фазу див.: Andriewsky O. The Politics of National Identity. The Ukrainian Question in Russia, 1904-1912. Ph. D. Diss. Harvard, 1991; а в цілому: Szporluk R. The Ukraine and Russia // The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. — Stanford 1986. — P. 151—182.
14. » Див наприклад: Щеголев С Л. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. - К., 1912; Reshetar J.S., Jr. Ukrainian and Russian Perceptions of the Ukrainian Revolution // Ukraine and Russia... — P. 140—164.
15. Див • Andriewsky O. The Politics of National Identity.
16. Russification in the Baltic Provinces...; Weeks ThJR. 1) The National World...; 2) Defining Us and Them. Poles and Russians in the «Western Provinces», 1863-1914 // Slavic Review. - 53 (1994). -P. 26-40; von Pistohlkors G. «Russifizierung» in den baltischen Provinzen und in Finnland im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert // Zeitschrift für Ostforschung. — 33 (1984). — P. 592-606.
17. Елі Вейнерман, навпаки, нещодавно виступив за розширене трактування дефініцій Він розрізняє політичну, мовну, релігійну, культурну та етнічну русифікацію й підкреслює, що всі варіанти були спрямовані на подальшу асиміляцію (Russification in Imperial Russia: The Search for Ethnic Homogeneity in the Multinational State, unpubl, manuscript).
18. Див.: Hind RJ. The Internal Colonial Concept // Comparative Studies in Society and History. — 26 (1984). — P 543-568. Юрген Остерхаммель справедливо нарікає, що концепція колоніалізму щодо Росії та Радянського Союзу «до цього часу не дискутувалася з необхідною ретельністю»: Kolonialismus. Geschichte—Formen—Folgen. — München, 1995. — S. 122.
19. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. - 1928. — № 2—3 (Цит. за; Документи українського комунізму. - New York, 1962. - P. 132-230); Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development. 1536-1966. - London, 1975; М асe J. 5. Communism and the Dilemmas of National Liberation. -

National Communism in Ukraine. 1918-1933. Cambridge, Mass, 1983. - P. 161—190; Hind RJ. The Internal...

20. Такі ж аргументи наводив уже Rudnytsky I.L. The Role of the Ukraine in Modern History // *Slavic Review* — 22 (1963). — P. 204—205. Навпаки, за застосування колоніальної парадигми до історії України нещодавно висловився Grabowicz G.G. Framing the Contexts // *Slavic. - Review.* - 54 (1995). -P. 676—679.
21. 21 Beauvois D. La bataille de la terre,..
22. 22 Див.: Wynn Ch. Workers, Strikes and Pogroms: The Donbass-Dnepr—Bend in Late Imperial Russia 1870-1905. - Princeton, 1992; Weeks Th. Ukrainians and Official Russia: A Deatening Silence. Discussion Paper Conference. - New York, 1994; Kappeler A. Ukrainians and Germans m Southern Ukraine, 1870s to 1914 // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective.* Edmonton; Toronto, 1994. p. 60—61.